

מבוא

במחקרים המכונסים בספר יש משום מילוי משאלת לבו של שמואל דוד לוצאטו. שד"ל ציפה שאחרי מותו יכנסו את כתביו הרבים ואולי גם יחקרו אותם, כפי שכתב לידידו, א"ל זילברמן: "ואין ספק כי אחרי מותי יתעוררו אנשים לקבץ פזורי מכתבי, ואם היה הדבר נעשה בהשגחתי היתה המלאכה מדוייקת יותר. אך הדור הזה [...] ואנשיו [של שפינוזה] יאמרו בלבם: מתי ימות ויגדל שמו,¹ אז נצליח באסיפת מכתביו".² לא אספתי בספר זה את כתביו, אלא דנתי בדרכו הביקורתית מתוך כתביו הפזורים, שאנשים חרוצים וחכמים השכילו לקבץ את מרביתם ולפרסמם בבמות שונות.

בצעירותו העריך שד"ל עד מאוד את האינטלקט. הוא טען כי כל מי שאינו משתמש בכוחותיו השכליים אינו ראוי להיקרא אדם.³ שד"ל צעד לאור המימרה "לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר ובגלוי ודובר אמת [אשר] בלבבו".⁴ וכך הוא מעיד על עצמו:

כי אל האמת שמתי פני, וללמוד אני כותב ולא ללמד בלבד;
לא מפני גדול אני אגור, לא אדעה רעי ולא אחי,

1 זהו משחק מילים על הפסוק "אויבי יאמרו רע לי מתי ימות וְאָבד שְׁמוֹ" (תה' מא 6).
2 אגרות שד"ל, עמ' 1411. ראה מכתבו ליהושע השל שור מיום 2.4.1846: "ידעתי כי רבים מן הכשרים בישראל יגילו כי ימצאו כל מכתבי מקובצים יחדיו באוצר אחד, ועוד ישובו בימים הבאים וידפיסום פעמים אחדות, ומכתבי שד"ל לא יעברו מתוך היהודים וזכרם לא יסוף מזרעם" (שם, עמ' 976), וכן דבריו באיגרותיו האיטלקיות בתרגום עברי – שד"ל, פרקי חיים, עמ' 109. שד"ל כתב מכתבים מתוך תודעה שיגיעו לקהל רחב, ולא רק לנמענים אלא יהיו טקסטים שחוקרים ילמדו אותם. עמדה זו חושפת את הדימוי העצמי של שד"ל, שרצה לתפוס מקום מרכזי בהיסטוריה ולהנציח את שמו, עמדותיו ודעותיו.

3 ראה בסוף פירושו לקהלת – מחקרי היהדות, א, עמ' 107 ואילך.
4 אידיאל האמת היה לו למטרה במשך כל ימי חייו, והוא חוזר על מוטיב חיפוש האמת פעמים אין-ספור בכתביו. כך למשל כתב באיגרת ליש"ר (יצחק שמואל רג'יו) בשנת 1819: "כי לא יסבול צוארי עול בשר ודם, כי את האמת אני ירא ולא ממנה אני ירא" (אגרות שד"ל, עמ' 57); על פיתוח מוטיב זה אצל שד"ל ראה ורסס, שד"ל, עמ' 714–715. חשיפת האמת אפילו במחיר חציית קווים אדומים היה אידיאל מרכזי אצל המשכילים.

אל האמת אמנם יקר לתת, בדרור וחופש אשפכה שיחי,
 אחתור במחתרת מצוא חובה, אחקור דבר עליון בכל כחי,
 אז אומרה, גם קוראי יאמר: נכון בתורת אל הלא רוחי.⁵

שד"ל האמין שיש לכתוב ולפרסם ברבים דברי ביקורת המתייחסים לדברים מקובלים ביהדות. עם זאת, עלו בלבו גם דעות שסבר שעליו להצניען, משום שפרסומן עלול לפגוע באמונתם הדתית השלמה של בני העם היהודי, או מחמת שהכופרים בתורת משה עלולים לנצלן לצורכיהם. תפיסה אמביוולנטית זו באה לידי ביטוי בכתביו הרבים.⁶

את השכל ואת האמונה במסורת ראה שד"ל כשתי מתנות-אלוה תאמות הקשורות זו בזו: "השכל והתורה שני מאורות, נתן אלהים לבני אדם ללכת לאורם בדרך הטוב, שניהם כאחד טובים, איש את רעהו יעזור, ולא יפיץ אחד מהם אורו, נפרד מחברו".⁷

נקודת הכובד של פעילותו המדעית הייתה הפרשנות למקרא. בה ניתן לראות את המפתח לאיש ולפעולו. את עקרונות היהדות כולם מעמיד שד"ל על יסוד דברי התנ"ך; "התנ"ך לשד"ל מהווה [המקור והמסד] של כל מושגי היהדות. אמונות ודעות שאינן מתאימות לדברי התנ"ך, צריכות להיות מורחקות בתור תפיסות שאינן מתאימות ליהדות, שהיא גילוי רצון עליון".⁸ פרשנותו לכתבי-הקודש מלכדת את מגוון הדרכים שבהן תרם לחקר מדעי היהדות. עטו הפורה שפע כתיבה בתחומים שונים, העשויים להיתפס כנבדלים זה מזה, ואולם עשייתו הפרשנית ליכדה אותם לפסיפס אחיד, שמורכבותו נדירה ביופיה.

לפיכך, כשאנו באים להעריך את עבודתו הפרשנית, מוכרחים אנו לאמוד אותה לא רק בהקשר של פרשנות המקרא כשלעצמה; שד"ל ביקש לפרש באמצעותה את היהדות כולה, ויהדות, לדידו, מכילה את "כלל העניינים האנושיים מנקודת מבט יהדותית".⁹ בבקשנו להכיר את השקפותיו של שד"ל, נוכל לעשות זאת מתוך פירושיו, אך לא פחות מכך נתוודע להן באיגרותיו ובחיבוריו התאולוגיים הכלליים.

אמת שרבות ממסקנותיו של שד"ל בחקר המקרא, אבד ערכן לרגל תגליות חדשות. בייחוד אמורים הדברים בעקבות התגליות בתחום הכתב והלשון העברית, שנחשפו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים עם גילוי טקסטים בכתב

5 מחקרי היהדות, ב, תורה נדרשת, פרק כד, עמ' 98.

6 ראה למשל בפרק שני, ליד הערה 36.

7 פניני שד"ל, עמ' 209; מחקרי היהדות, א, עמ' 227. ראה גם מכתבו לבן דודו לולי (שחבד"ל), אגרות שד"ל, עמ' 108. בשלב מאוחר בחייו שינה דעתו. מתוך ניסיונו האישי וחקירותיו הגיע למסקנה, כי תבונת האדם לבדה לא תושיעו, וכי ההתגלות באמצעות התורה באה ללמד את האדם מוסר ולפתח את רגשות החמלה והאהבה כלפי הזולת (ראה הקדמה ליסודי התורה). על הביקורת לרציונליזם אצל שד"ל ראה חמיאל, הדרך הממוצעת, עמ' 314-322, והספרות המובאת שם.

8 אברהמס, ברקאי, גיליון עח (תמוז תשכ"ו), עמ' 5; אברהמס, שד"ל, עמ' 182.

9 אברהמס, ברקאי, גיליון עג (אייר תשכ"ה), עמ' 6; אברהמס, שד"ל, עמ' 88.

הפניקאי, האכדי והאוגריתי. עם זאת, ערכה הבסיסי של שיטת הפרשנות והמחקר שקבע עומד בעינו. שד"ל נחשב לראשון הפרשנים היהודים המודרניים. פרשנותו מיוסדת על המסורת היהודית ועל האמונה בקדושת המקרא, אך היא מזוגת את הפרשנות היהודית הקלאסית עם הפרשנות הביקורתית ועם הפרשנות העברית החדשה. כתביו מעידים על שליטה מוחלטת בפרשנות היהודית הענפה שקדמה לו, החל בזו של התלמוד והמדרש, רש"י, רשב"ם, ראב"ע, רמב"ן, רד"ק, אברבנאל וכלה ב'ביאור' בעריכת משה בן מנחם מנדלסון (רמבמ"ן), אשר אותם הרבה להזכיר בפירושו. הוא התמצא היטב גם בפרשנות הביקורתית הנוצרית, העריך אותה ואף הרבה לצטט ממנה, אף על פי שהסתייג מביקורתיות היתר שלה.

השכלתו הכללית של שד"ל הייתה רחבה ביותר. לבד מידיעותיו בשפות רבות הוא ידע והכיר את כתבי הפילוסופים שקדמו לו, ויש לו עמדות ברורות לגביהם, כפי שעולה מהאוטוביוגרפיה שלו,¹⁰ שבה דן שד"ל בספרו של הפילוסוף הצרפתי דה קונדיאק הנערץ עליו ובדבריהם של אפלטון, ג'ון לוק, גוטפריד וילהלם לייבניץ וז'אן-ז'אק רוסו. בהוכחותיו וטיעונו להתנגדותו לשפינוזה, הסתמך על פילוסופים שונים, כמו פרידריך היינריך יעקובי ואמיל אדמונד ססי,¹¹ הזכיר את יחסו של משה מנדלסון ללייבניץ, לשפינוזה ועוד.¹² קלזנר אף הכתיר אותו כ"אחד מן המשכילים ביותר שבדורו".¹³

שד"ל ראה את ייעודו "לשמור חיי לעבודת קוני, לפרש סתומות, ולגלות תעלומות, וללחום מלחמות באנשי מזמות, הבאים בקרדומות, להפיל החומות, בטענות מדומות, כזבים ומרמות, הבלים וחלומות, יסכר פי דוברי שקר [...] וחי יודאיזמוס ואל ימות".¹⁴ במכתבו למרדכי דובס כתב, שיהושע השל שור (יה"ש), עורך כתב-העת 'החלוץ',¹⁵

10 המגיד, שנה ב (1858), גיליון 21.

11 המגיד, שנה ז (1863), גיליון 3, עמ' 21. פרידריך היינריך יעקובי (F.H. Jacobi, 1743–1819) פילוסוף גרמני, נשיא האקדמיה במינכן, היה מבקר הנאורות הברלינאית במאה השמונה עשרה, והיה בר פלוגתא של מנדלסון (פיינר, מנדלסון, עמ' 157–162) ואמיל אדמונד ססי (E.E. Saisset, 1814–1863) היה פילוסוף צרפתי, שלימד פילוסופיה בסורבון שבפריז.

12 המגיד, שנה ז (1863), גיליונות 37, 38, 39.

13 קלזנר, היסטוריה, עמ' 125. שם באה רשימת הסופרים והפילוסופים, ששד"ל מזכיר בכתביו. ראה גם רוזנבלום, אסכולה רציונאליסטית, עמ' 125–128. בפרק הדן בוויכוח על זמן כתיבת התורה ניתן להתרשם מביקורתו בספרות העתיקה.

14 מתוך מכתב אל הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר (1820–1899), אגרות שד"ל, עמ' 1414. על ה"יודאיזמוס" בניגוד ל"איטיזמוס" במחשבת שד"ל, ראה להלן פרק ראשון, הערה 111.

15 יהושע השל שור (1818–1895), הידוע בכינויו הספרותי יה"ש, היה חוקר וסופר, אחת מדמויות המפתח בדור השני של 'חכמת ישראל' בגליציה, שהקדיש את רוב עתותיו ללימודים ולעבודה ספרותית. הוא היה מייסדו ועורכו של כתב העת 'החלוץ'. יה"ש הציע תיקוני נוסח שונים, ששד"ל דחה את רובם. ראה עליו עוד בפרק תשיעי, ליד הערה 25. על מעמדו הציבורי ועל יצירותיו ראה שור, מאמרים, מבוא, עמ' 7–37; כהן, יהושע השל שור; פיינר, השכלה והיסטוריה, עמ' 187, 189, 194–203, 209.

סבור "כי טוב למעט בפירושי המקראות, ואני בהפך – זה כל ישעי וחפצי, וזה מעוז חיי וראש יגיעי מיום היותי. והוא לדעתי הדבר היותר נחוץ ומועיל לבני עמנו בכל דור ובפרט בדור הזה".¹⁶ ובמכתב ליום-טוב ליפמן צונץ הטעים שד"ל:

כי יגיעי ועמלי במשך חמשים שנה הוא להעמיד האמונה בתורת משה, אשר האמונה בה שמרה את אבותינו מהתערב בגוים. ואם יבא יום שיהיו רוב ישראל ראציונאליסטים אז בהכרח יתערבו בגוים ולא יזכר שם ישראל עוד [...] ואני אומר כי רבבות אלפי ישראל לא יתכן שישארו יהודים בכח גריל¹⁷ אך [אלא] באמונה חזקה בתורה מן השמים. וכל המחליש האמונה הזאת הוא גורם להרחיק מעדת ה' איש או אשה או משפחה או שבט, ואין חילוק בינו ובין המן האגגי [...] כי ההשמדה והפוזיאון [fusion – התמזגות, התבוללות] אחד הם בעיני, כי זו וזו מאבדות מציאות האומה, ואם נגזר על ישראל שיחדלו מהיות גוי, הנה מה טוב ומה נעים שיהיו כולם נהרגים כגבורים וקדושים משיתערבו ברצונם באומות העולם, ויאמרו [המתבוללים], אך שקר נחלו אבותינו, וחינם הערו למות נפשם במשך אלפי שנה.¹⁸

בהקדמה לפירושו לתורה, 'המשתדל', הצהיר על עמדתו העקרונית:

ודע לך כי אני בספר הזה, כאשר בכל שאר מכתבי, אינני לא מן הזקנים ולא מן החדשים, לא תורני ולא מתפלסף, לא רבני ולא קראי, אבל אני רודף אחר האמת, ואני מקבלה ממי שיאמרה, אפילו הוא פחות שבפחותים, ולא אקבל הכזב, אף אם יהיה אומרו הגדול שבגדולים.¹⁹

בוויכוח בשאלה על מעמד התורה שבכתב והתורה שבעל-פה יוצא שד"ל נגד הרב הרפורמי אהרן חורין, שסבר שחז"ל שלחו ידם בתורה שבכתב. בין השאר הוא כותב:

בזה לא אריב עמו על הבכורה, אך יהי לו אשר לו, כי לא כמחשבותיו מחשבותי. ילכו החדשים בדרכם, וילכו הישנים בדרכם, ואני מאמין כי אין האמת לא עם אלה ולא עם אלה, אך היא עומדת באמצע.²⁰

שד"ל היה קיצוני בגינוי מבקרי כתבי-הקודש, והוא מרבה לגדפם. הוא מצטט מדבריהם של חוקרים מחכמי הפרוטסטנטים, אשר "צרעת המינות פרוחה" בהם, "ויש מהם גדולים בחכמת לה"ק [לשון הקודש], וכתבו פירושיהם על ספרי הקודש בחכמה ובמזימה, בערמה ובמרמה".²¹

16 אגרות שד"ל, עמ' 973.

17 גרמנית Grill. הערך Grill מוגדר אצל Cassell's German & English Dictionary כקפריזיה (caprice), כלומר גחמה.

18 אגרות שד"ל, עמ' 1378.

19 חסר ציון מספרי עמודים. האובן, שד"ל מגיש משירי ריה"ל, עמ' 259.

20 שד"ל, מחקרי היהדות, א, עמ' 187.

21 ראה למשל בהקדמה לפירושו לספר ישעיה, עמ' 9; שד"ל, מבוא, עמ' 101, 103 ועוד.

האפולוגטיקה, שנקט לשם ביצור אמונתו בכל מחיר, היא נקודת תורפה באישיותו המדעית. ניצני הביקורת של שד"ל בן העשרים מעוררים השתאות, ועם זאת, ניכר ממחקריו שלימוד המקרא עמד לשירות אמונתו. קלוזנר מתאר אותו כמי שירש שני עולמות. מה היה הגשר שאפשר לו לאחד את שתי התרבויות הפרשניות השונות לחטיבה אחת?²² הניסיון לייחס את הקטבים הרחוקים שהכילה השקפת עולמו של שד"ל למזגי האופי המנוגדים של הוריו²³ אינו מיישב את הסתירות הגלויות באישיותו שלו. כיוון שהעלה את פירושו ואת השקפותיו על הכתב בספריו ובאיגרותיו, אפשר לעקוב אחרי השינויים שחלו בהם במהלך חייו. פעמים אנו מוצאים בכתביו את מודעותו לתהליכים הדינמיים הפוקדים את פרשנותו;²⁴ במקומות שונים בכתביו הוא מפנה את הקורא להצעת פירוש שהעלה בעבר, ומציין ששינה את עמדתו כלפיה.²⁵ פירושו לכתובים במקרא שימשו לו אמצעים מתאימים בכואו –

לסתור את האידאות המשובשות והמסוכנות של שפינוזה, שהיו מנוגדות מן הקצה אל הקצה לעקרונות התנ"ך. התורה וכל הדרכים המובילות אליה היו את החזית, שבה היה נטוש הקרב נגד אביר הרציונליזם. אילו היה מגביל את הפולמוס בגבולות מסה פילוסופית, כי אז היה מזייף את טיבה של המחלוקת ומסלף את עצם הבעיות הנידונות.²⁶

22 קלוזנר, היסטוריה, עמ' 81–82.

23 קלוזנר, שם, עמ' 54–55.

24 כעין מה שכתב רשב"ם בפירושו לבראשית לז 2 על רש"י, סבו: "ואף אני, שמואל בן רבי מאיר חתנו זצ"ל, נתווכחתי עמו ולפניו, והודה לי, שאילו היה לו פנאי, היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום".

25 ראה למשל את מה שכתב בא' באלול תר"א (1841): "והנה זה לי עשר שנים שפירשתי ספר ישעיה, ועדיין לא אצתי להוציאו לאור, וזה מפני שאני רואה, כי בכל פעם שאני חוזר עליו עם תלמידי (המתחדשים כל שלש שנים) אני מחליף דברים הרבה וגורע ומוסיף בפרושי" (מחקרי היהדות, ב, עמ' 31; שד"ל, פרקי חיים, עמ' 64; הקדמה לפירושו לספר ישעיה, עמ' 8). בהקדמה להמשדל' הוא מספר: "ובררתי משם קצת פירושים [...] ועל מה שכבר כתבתי ספחתי עוד עניינים חדשים, גם בקצת מקומות בטלתי דעתי הקודמת שכתבתי בשעבר, והבאתי אחרת תחתיה". בפירושו לבמדבר כ 12 דן שד"ל באריכות בפרשת חטאו של משה. לאחר שהוא מציע פירושים שונים, ובהם גם פירוש שהיה מקובל עליו במשך שנים רבות, הוא מוסיף: "ואע"פ שגם אני בפירוש הזה בחרתי במשך ט"ז שנים ושיבחתו לתלמידי, מכל מקום הנני רואה עתה כי אין משמעות הכתובים מסכמת עם הפירוש הזה". דברי שד"ל אלה מעידים על חיפוש האמת ועל הנכונות לחזור בו מטעותו ולהודות בה אפילו לאחר חמש-עשרה שנה (ראה ליבוביץ, עיונים במדבר, עמ' 255–256). כך גם בפירושו לישעיה כב 8: "ויגל את מסך יהודה" – "והיה נראה לי כי המליצה לקוחה מהיכלות עבודת האלהים [...] ותלמידי מוהר"ר דח"א ע"ה הקשה כי לא יתכן [...]. לפיכך נראה לי עתה (שנת תר"ג) כי טעם 'ויגל את מסך יהודה', שנפקחו עיניהם, כאילו היה שם וילון המעכב מהם ראית הענין". ראה גם באגרות שד"ל, עמ' 367, וכך במקומות אחרים.

26 אברהמס, ברקאי, גיליון עג (אייר תשכ"ה), עמ' 6; אברהמס, שד"ל, עמ' 65.

שד"ל לא האמין ב"ירידת הדורות". הוא לא קיבל כי בני דורו נופלים בכישוריהם האינטלקטואליים מבני הדורות שקדמו, ולכן סבר שבדומה לחכמי המשנה והתלמוד שחלקו איש על רעהו, רשאי גם הוא לחלוק על הקדמונים.²⁷ במקומות שונים מצהיר שד"ל על פתיחותו וסובלנותו. כך למשל: "מי כמוני אוהב החקירה החפשית";²⁸ "אני מימי לא הייתי אינקויזיטור החוקר ובודק אמונת זולתו";²⁹ "ואם הנוצרי מאמין כי הנה העלמה הרה נאמר על מרים, לא אבקש להתוכח עמו".³⁰ כינתי את מחקרי 'שד"ל' – ביקורתיות מתונה בפירוש המקרא', שכן בדבריו רווחת ביקורת מתונה, אך הוא עצמו לא אהב את המונח 'ביקורת', כדבריו:

ואחרי ראותי בראש מאמרו של החכם גייגר מלת 'בקורת', ראיתי לחוות דעתי עליה, ולהודיע למה לא השתמשתי בה בשום מקום, עם היותה שגורה מאד בפי חכמי הדור. ואומר כי תיבה זו לא באה רק [אלא] פעם אחת בתנ"ך (ויקרא יט, כ) והוראתה, לדעת הרמב"ן ולדעתי, הפקד. והקריטיק החדשה הנקראת 'בקורת' היא פעמים רבות מופקרת כעיר פרוצה אין חומה, ודי בזה, כי הדברים ארוכים ואם באנו לכתוב אין אנו מספיקים.³¹

מחקרים רבים נכתבו על שד"ל כמשורר עברי למן ימי נערותו. מעולם לא משך ידו מלכתוב שירים בעברית, ועדים לכך ספרו 'כנור נעים' והסונטה שחיבר בשנת חייו האחרונה לכבודו של המשורר דנטה, אמן השפה האיטלקית, ביום מלאות חמש מאות שנה להולדתו.³² שד"ל נודע גם כחוקר חשוב בתחום השירה והפיוט,³³ וכן ידועה תרומתו המשמעותית לחקר הלשון העברית ולהחייאת שירת ספרד. מחקרים רבים נכתבו על מקומו בין אנשי 'חכמת ישראל' בחקר ההגות היהודית, ובעיקר בניסוח עיקרי מוסר, אמונה והדת היהודית בחיבורו 'סודי התורה'.³⁴ על תרומתו לפרשנות המקרא לא נכתבו מחקרים רבים. בשנת

27 ראה דבריו בעניין זה מתוך איגרתו לשי"ר, המובאים בפרק השנים-עשר, ליד הערה 65.

28 כרם חמד, ח (תרי"ד [1854]), עמ' 85.

29 אגרות שד"ל, עמ' 1377–1378, ציטוט מלא יותר מופיע בפרק העשירי, ליד הערה 53.

30 אגרות שד"ל, עמ' 1274.

31 מחקרי היהדות, א, עמ' 122. הרמב"ן פירש את התיבה 'בקורת' מלשון 'הבקיר' = הפקיר: "מופקרת תחשב אצלו, ולא יומתו כמשפט הנואף והנואפת" (ויק' יט 20). המילה "ביקורת" בלשון המקרא פירושה: בדיקה, חקירה ודרישה, כדברי רש"י: "יש על בית דין לבקר את הדבר שלא לחייבו מיתה". ויש מפרשים, עונש, השווה בבלי כריתות יא ע"א.

32 כנור נעים, ב, עמ' 468. ראה פרידלנדר, הפואטיקה, ושם ספרות.

33 שד"ל סיכם את השקפותיו על השירה העברית ועל שירה בכלל בחיבור שכתב בהיותו צעיר לימים (1823), ושראה אור אחרי מותו ב"מאמר תהלות מלאכת השיר". המאמר נועד לשמש הקדמה לספר שיריו 'כנור נעים', ופורסם לראשונה בספרו, בית האוצר, לשכה ג, עמ' 27–62. במהדורה המלאה של 'כנור נעים', שהופיעה בוורשא תרע"ג (1913), נדפס המאמר כהקדמה נוספת, עמ' 12–58. ראה מחקרו של רטהאוז, תורת השיר, עמ' קפט-רד, ושם ספרות.

34 לסקירה ממצה על אנשי 'חכמת ישראל' ראה שורש, הפנייה לעבר; גראופה, היהדות המודרנית,

1979 פרסם מוריס ב' מרגוליס, שכיהן כרב בקנזס סיטי, מיזורי, מונוגרפיה על פרשנותו של שד"ל, שבה הציג מחדש את הגותו של שד"ל.³⁵ הספר סוקר את הרקע התרבותי והדתי של יהדות איטליה ואת הביוגרפיה של שד"ל, ועובר לעסוק במחשבתו הדתית על עיקרי היהדות ועל טעמי המצוות. מרגוליס קובע: "נראה הוגן לומר שתרומתו הגדולה ביותר [של שד"ל] הייתה בתחום פרשנות המקרא",³⁶ והוא מביא דוגמאות רבות לשם הבהרת שיטת פרשנותו של שד"ל. מרגוליס מגיע למסקנה ש"ידיעתו של שד"ל בתנ"ך הייתה טוטאלית".³⁷ הפרק החמישי בספרו של מרגוליס עוסק בקשריו עם הסופרים בני זמנו, ובפרק השישי הוא עובר לדון בשירתו של שד"ל. במונוגרפיה זו, הכוללת רשימה ביבליוגרפית, ובה מחקרים רבים שנכתבו על שד"ל, מתרכז מרגוליס רק בשד"ל עצמו ובקשריו הישירים עם אישים בני זמנו, ואינו מרחיב את הדיון בפרטי הטיפול הפרשני של שד"ל בפסוקי המקרא. דרכו הביקורתית המיוחדת של שד"ל ביחס לחקר המקרא, כפי שהיא באה לידי ביטוי בפירושו למקרא ובכתביו האחרים, טרם זכתה לעיון מפורט, ואת החסר הזה בא מחקרנו למלא.

בעבר מקובלת הייתה הדעה, שבבוא פרשן לפרש פסוקים במקרא, אין לו אלא לשון הכתוב והקשרו. משום כך, לא חיפשו בדבריו של פרשן שום מניע לבד מן הדחף הפרשני, ואף סברו שאין לייחס לו הבעת דעה ועמדה ביחס למציאות שבה הוא חי.³⁸ אך בתקופה האחרונה שלטת התפיסה, כי "הספרות הדתית של כל עם ושל כל תקופה באה לבטא איזה יחס – חיובי או שלילי – אל המציאות ההיסטורית".³⁹ על פי כלל מתודולוגי זה, אף הפרשנות הנכתבת בכל תקופה מושפעת, במודע ושלא במודע, מהרקע ומהאקלים הדתי והחברתי שבהם חי הפרשן, ומרוח התקופה שבה עיצב את פירושו. הפרשנות אינה פעילות אינטלקטואלית מנותקת מסביבתה; היא אוצרת בקרבה גם תגובה והתייחסות אל המציאות ההיסטורית ואל ההגות התאולוגית של זמנה ומקומה. הפרשן מונע בדרך כלל על ידי האתגרים הדתיים וההגותיים שהוצבו בפניו, ולא רק על ידי מניעים פרשניים טקסטואליים. השקפת עולמו של הפרשן והאידיאולוגיה שלו ביחס למציאות ההיסטורית משפיעה

עמ' 170–186. על ייחודו של שד"ל ביניהם – ראה שם, עמ' 175. על מקומו של שד"ל ותרומתו

ראה קלוזנר, היסטוריה, ב, עמ' 47–127; קלוזנר, פילוסופיה, עמ' 106–163; שביד, ההגות היהודית,

עמ' 277–281; רוטנשטריך, המחשבה, עמ' 32–45.

35 מרגוליס, חוקר מסורתי. וראה פלאי, שד"ל, מונוגרפיה.

36 מרגוליס, פרק רביעי, עמ' 93–134, כולל הערות.

37 שם, עמ' 98.

38 סגל, מבוא המקרא, עמ' 980; ליבוביץ וארנד, רש"י, עמ' 460, ושם הערה 6; ליבוביץ, עיונים שמות,

עמ' 126–127, הערה 1. גרוסמן מעיר, כי ייתכן שבשנותיה האחרונות הייתה ליבוביץ מודעת יותר

לאפשרות של זיקה בין הפירוש לבין המציאות ההיסטורית (גרוסמן, פולמוס דתי, עמ' 187, הערות

2, 3). ראה גם טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 17.

39 בער, רקע היסטורי, עמ' 2.

רבות על הפירוש ומעצבת אותו.⁴⁰ דרכו הפרשנית נתונה להשפעתם של גורמים הקשורים באישיותו ובתכונותיו, בקורותיו ובחייו הפרטיים – במושפחתו, בהשכלתו, בהשפעות שהשפיעו עליו רבותיו, המקורות הספרותיים שעמדו לפניו והאקלים התרבותי שבו חי ופעל. בחרנו אפוא לפתוח את המחקר בהכרת הרקע ההיסטורי, החברתי והתרבותי של תקופתו של שד"ל, בתולדותיו ובתיאור הסביבה שבה יצר את יצירתו.

40 על גישה זו לפרשנות ראה בער, רש"י והמציאות ההיסטורית, עמ' תפט-תקב (ובייחוד עמ' תצד-תצו); ראה גם טויטו, הפשטות המתחדשים, עמ' 8, 15-21, 52-53; גרוסמן, פולמוס דתי, עמ' 188-190.